

ӘОЖ 343,137:343,121,5 (574)

Ж.С. Шукенова

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан қ.
E-mail: Jadira_81@mail.ru

Қазақстан Республикасындағы ювеналды әділет – даму перспективалары

Аңдатпа. Бұл мақалада қылмыстық жазалау іс-әрекеті және қылмыстық жауапкершілік жасына жеткен құқықбұзушылар туралы істер бойынша негізгі сот өндірісінің жүйесі, құқықбұзушы субъектісі ретінде оның жасы мен құқықбұзудың категориясынан тәуелсіз балаларға байланысты институттар мен нормалар жүйесі қарастырылған.

Түйін сөздер: ювеналды әділет, сот, аралық сот, арбитраж, азаматтық іс жүргізу.

Құқықтық мемлекет құрылды, биліктің барлық тармақтары қалыптасып бекіді, бірақ сот жүйесі қатынасындағы анықталған стереотиптер толығымен қарастырылған.

Оған қоса нақты позитивті өзгерістерге ұшыраған сот билігі мен сот өндірісінің ұйымдастыру негіздерін жүзеге асыру қатынасында қабылданған шараларға қарамастан сот реформасы құрылып, сот билігін қалыптастыруға қатысты барлық мәселелері шешілді деп айту әлі ерте.

Оның дәлелі 2010-2020 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының құқықтық саясат Концепциясын қабылдау болып табылады, оның құрама тиімділік және деңгейлік негізде сот құқықтық жүйесінің дамуын қарастыратын бөлім болып табылады [1].

Сот жүйесінің реформасы жалғасады, біз бұл жолда сынақтар мен қателер әдісін қолданамыз, себебі демократиялық қатынастағы дамыған мемлекеттердегі сот жүйесін көзсіз көшіру мүмкін емес. Оған қоса біздің сот жүйеміз нөлден басталмайды, керісінше өзінің нақты ірге тасы болады. Негізгі назар Қазақстан Республикасының сот жүйесіне аударылған, оны дамыту үшін жаңа перспективалар мен міндеттер қойылады. Қазақстанның сот жүйесі азаматтардың құқығы мен бостандығын, мекемелер мен мемлекеттің мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету қажеттіліктеріне жауап береді. Сот құқықтық жүйесінің дамуы тиімділік

пен деңгей негізінде жүзеге асырылады және бірнеше бағыттар бойынша болжанады [2].

Сол бағыттардың ішінен ювеналды соттың дамуына тоқталып, қарастырайық. Оның дамуының негізгі векторы – сот пен сот төрешілерін мамандандыру болып табылады, оған қоса ювеналды соттың дамуы, қылмыстық қарастыру бойынша мамандандырылған сот жүйесін құру, салықтық және басқа да мамандандырылған сотты қалыптастыру. Оған қоса, ювеналды сот еліміздегі ювеналды юстиция жүйесіндегі орталық звено болуы қажет.

Республикадағы әлеуметтік экономикалық даму деңгейін көтеру шаралары бойынша шешімі мемлекеттің әрі қарай дамуы мен гүлденуіне байланысты приоритетті міндеттердің бірі ретінде арнайы құқық қорғау жүйесінің қалыптасуы қарастырылады.

Қазақстан Республикасындағы Конституциясының 1-бабында көрсетілген адамдар және азаматтардың бостандығы мен құқығының приоритеті кәмелетке толмағандар қатынасындағы қамтамасыз етудің бастамасы болып табылады. Спецификалық құқықтар мен міндеттерді тасушы – субъектілер тобын қалыптастыруда заң шығарушы нормативтік құқықтық актіге негізі психофизиологиялық және әлеуметтік сапаларға ие тұлғалар категориясы ретінде «кәмелетке толмағандар» ұғымы енгізілген. Кәмелетке толмаған жастар өмір шарттарына бейімделе алмауына байланысты

олардың құқықтық қорғанысын ұлғайту жолымен компенсациялауды талап етеді, ол ювеналды юстиция институттарын айқындаудың негізі болып табылады. Соңғы уақытта мемлекетіміздегі ювеналды юстицияның құрылу мәселесі өзекті мәселеге айналуға, оған деген мемлекеттік және қоғамдық қызығушылық өсуде. Оның мысалы Қазақстан Республикасында «Балалар құқығын қорғау туралы» Заң, басқа да нормативтік-құқықтық актілер қабылдауды, «Қазақстандағы ювеналды юстиция» халықаралық жобасы жүзеге асырылды.

Бірақ Қазақстан Республикасындағы ювеналды юстициясы енді белсенді даму фазасына ғана енуде, оған байланысты оның даму бағдарламасын дайындау қажет болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы ювеналды юстицияның даму бағдарламасын қалыптастыру кезінде, ғылыми мен тәжірибеде көрсетілген ұғымның бірыңғай анықтамасы қалыптаспағандығы мен «ювеналды юстиция» терминінің әртүрлі түсініктер қолданылатынының қарастыру қажет. Бірақ көрсетілген ұғымының бір мәнді анықтамасының принципі мәні бар, себебі ол оған сәйкес институттың құрылым формасына байланысты. Қазіргі таңда «ювеналды юстиция» ұғымының келесі анықтамалары кеңінен таралған:

1) қылмыстық жазалау іс-әрекет жасаған және қылмыстық жауапкершілік жасына жеткен құқықбұзушылар туралы істер бойынша негізгі сот өндірісінің жүйесі;

2) құқықбұзушы субъектісі ретінде оның жасы мен құқықбұзудың категориясынан тәуелсіз балаларға байланысты институттар мен нормалар жүйесі;

3) сәйкес заңдармен қоса, кәмелетке толмағандардың құқығы мен көзқарасы тағайындалған мемлекеттік және басқа да органдар мен мекемелер кешендерінің жүйесі болып табылады;

4) кәмелетке толмағандар қатынасында әділдікті жүзеге асыру;

5) кәмелетке толмағандардың құқықбұзушылығына әсер ету болып табылады.

Соңғы анықтама ықтимал болып табылады, себебі базалық ретінде қабылданған жағдайда ювеналды юстиция қағидалары жүзеге асырылуы мүмкін, олар жалпы юстициядан бөлініп шығады; тиімді қорғау бағыты; тәрбиеленушілік;

әлеуметтік мольну; іс жүргізу іс-әрекетті жүзеге асыру кезіндегі максималды тіркеу және кәмелетке толмағандардың қатынасындағы процессуалды шешімді қабылдау.

Ювеналды юстицияның дамуының алғы шарттары: құқықтық әсер ету концепциясын анықтау; нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыру; институционалды базаны қалыптастыру; мамандардың квалификациясын көтеру мен дайындаудың жүйесін қалыптастыру.

Мамандандырылған сот ювеналды юстиция жүйесінің маңызды звеносы болуы керек, ол Қазақстан Республикасының Конституциясындағы сот билігі республикадағы Конституция, заң, басқа да нормативтік актілер, халықаралық келісімшарттар негізінде пайда болатын даулар мен істерде кеңінен таралғандығымен дәйектеледі. Сот кәмелетке толмағандардың құқығы мен заңды мүдделерін қорғауға қатысты сұрақтарды шешу кезіндегі кең мүмкіндіктерге ие.

Бірақ мамандандырылған сотты ғана емес, әділдіктің негізгі жүйесін қалыптастыруды қарастыру қажет, ол қылмыстық юстиция мысалында көрсетілген. Қазақстан Республикасындағы қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңында дайындау кезінде кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық саясат аясындағы халықаралық стандарттар қолданылды. Сондықтан қазіргі таңда еліміздегі ювеналды юстиция жүйесін құрудағы дұрыс әдістер көрсетілген, ол қазіргі халықаралық стандартына, оның ұйымдастырылуы мен функциялануына жауап береді. Іс жүргізу заңнамасында кәмелетке толмағандар ісі бойынша құқықтық процедурасының максималды детализациясын көтеру мақсатында толықтыруды қажет ететінін уақыт көрсетіп отыр.

Ең алдымен, заңда келесі құқықтық идеялар көрсетілген:

1) сот алдындағы кәмелетке толмаған құқықбұзушы емес, ерекше субъект ретінде танылып отырады;

2) баланың дербес ерекшеліктері мен тұрып жатқан аймағын зертеп тіркеу қажет;

3) кәмелетке толмаған құқықбұзушылардың профилактикасы бойынша сот қызметімен қатар функциялауды талап етеді;

4) құқықтық әсер ету шараларымен қатар сот кезіндегі әлеуметтік жұмысшылардың арнайы қызметімен жүзеге асырылатын кәмелетке

толмағандарды әлеуметтік түзету мақсатында бағдарламаларда белсенді қызмет атқару керек.

Қазіргі таңда процесте педагог пен психологтың рөлі ерекше, олар органға, қылмыстық іс жүргізушіге дәлелдеуде көмектеседі. Кәмелетке толмағандарға қорғаушы жақтасады, ол бала психологиялық білімге ие болмауы да мүмкін, ол заңда қарастырылмаған, өздерінің қызметтерін жағдайға бейімдемейді. Көрсетілген жағдайларға байланысты кәмелетке толмағандар қатынасындағы процесс спецификасы әлеуметтік жұмысшылардың арнайы қызметкерлер өкілдерін құруды талап етеді. Көптеген мемлекеттерде енгізілген қызмет тәжірибесінде көрсетілгендей, олардың қызметінің мазмұны мынадай: құқық бұзған кәмелеттік жасқа толмаған адам туралы ақпарат алу; кәмелетке толмаған, оның отбасымен, ортасымен, өмір шарттарымен және дамуымен, әлеуметтік мәселелерімен танысу; психологиялық байланыс орнату мен әлеуметтік психологиялық зерттеу барысында психология аясында мамандарды кірістіру; ата-аналармен қатынаста дербес профилактикалық жұмыстар жүргізу; кәмелетке толмаған адамға мәселені шешуде көмек көрсету; тұрмыстық және еңбек құрылымына жақтасу; оқыту дағдыларын қалыптастыру, әділдік бағдарламаларын дайындау мен пайдалану; сот алдында әлеуметтік психологиялық зерттеу нәтижесі бойынша қорытындыны дайындау мен ұсыну.

Кәмелетке толмағандар қатынасындағы әділдік мәселелері туралы әңгімені жалғастыра отырып, қазіргі таңдағы қылмыстық жауапкершілікке жасына жетпеген, қылмыс белгілері бар қауіпті іс жасаған кәмелетке толмағандар қатынасында процессуалды емес әділ сот жүйесі қарастырылады. Оның нәтижесінде кәмелетке толмаған қылмыскерді мемлекет тұтқынға алады. Осыған байланысты қылмыстық іс жүргізу кодексінің «Айрықша іс жүргізу» тарауына «Қылмыстық жауапкершілікке жасы жетпеген кәмелетке толмаған адамның қоғамдық қауіпті қылмыс істерін қарастырудың ерекшеліктері» тарауын енгізу қажет. Аталған тарауда істер категориясына сәйкес сотқа дейін материалдарды дайындау мен сотта талқылау ерекшеліктері көрсетіледі.

Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 495-бабында көрсетілген кәмелетке толмағанды тәрбиелік ықпал етудің мәжбүрлеу шараларын қолдана

отырып жазадан босау мүмкіндігін бекіту кезінде, арнайы кәмелетке толмағандар үшін арнайы мекемеде болу мерзімінің өзгеруіне қатысты іс-әрекеттер бөлшекті түрде сипатталуы керек. Оған қоса орта және кіші ауырлықты қылмыс жасаған кәмелетке толмағандардың қатынасында алдын ала тергеу барысында тергеу жұмыстарының тоқтау тәртібі мен мүмкіндіктерін бекітетін нормаларды да енгізу қажет.

Көрсетілген жағдай өте маңызды болып табылады, себебі Қазақстан Республикасы Конституциясына сәйкес адамдар мен азаматтардың бостандығы мен құқығы заңмен ғана шектеледі. Бірақ қазіргі таңда кәмелетке толмаған азаматтардың құқығы мен бостандығын шектеумен байланысты көптеген органдардың қызметі жағдайлармен және құрылыммен регламенттеледі, ал кейбірі Қазақстан Республикасындағы Үкімет қаулыларымен бекітілген. Кәмелетке толмағандардың құқығын қорғау бойынша арнайы оқу-тәрбие мекемелеріндегі, уақытша оқшаулау орталықтарындағы комиссиялар мен кәмелетке толмағандар іс бойынша инспекторлар туралы айтылып отырады.

Осыған байланысты заңда мына жағдайлар талап етіледі: «қолайсыз» кәмелетке толмағандар категориясын нақты дифференциалдау; қараусыз қалған балалар және қылмыспен байланысты органдар мен қызметтер тізімін келтіру, олардың функцияларын деталізациялау; оған қоса функциялау тәртібі қарастырылады; кәмелетке толмағандар қатынасындағы көрсетілген органдардағы іс-әрекеттер процедурасын регламенттеу; олардың бостандығын шектеуге байланысты кәмелетке толмағандардың өмір сүру шартын анықтау; міндеттер мен функцияларды орындау кезінде нақты қызметі бар тұлғаларының міндеттері мен құқықтарын нақты баяндау.

Демек, ювеналды юстицияны қалыптастыру мүмкіндігі мемлекетте мамандандырылған мамандарды дайындау жүйесін құруға байланысты. Сондықтан педагогикалық профильді жоғары оқу орындарында көрсетілген субъектілерге қатысты құқықтық, медициналық, психологиялық және сұрақтарды терең меңгеру үшін кәмелетке толмағандарды әлеуметтік құқықтық қорғау бөлімін ашу керек, ал заңды профильдік жоғары оқу орындарында сот төрешілерін, құқық қорғау қызметкерлері мен ювеналды юстиция органдары үшін адвокаттарды дайын-

дау бойынша мамандандырылған бөлімдер ашу қажет болып табылады.

Құқықтық даму концепциясының кәметке толмағандарға қатысты ережесін жүзеге асыру ювеналды юстицияның автономды жүйеге жүзеге асыруы мүмкін, оны қалыптастыру нәтижесінде құқықтық институтының барлық аспектілері кіретін «Ювеналды юстиция» заңы анықталды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 23.08.2007 жылғы бұйрығымен кәметке толмағандар істері бойынша аймақ аралық сот орындары Астана мен Алматы қалаларында құрылды, олар 2008 жылдың 5 шілдесінде жұмыс жасай бастады. Осы сот орындарының сот тәжірибесі Қазақстан аймақтарындағы кәметке толмағандар ісі бойынша мамандандырылған аймақ аралық соттарды құру қажеттілігі, балалар, отбасы құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау бойынша сот жүйесіндегі ювеналды соттың мәні анықталды. Ювеналды соттың негізгі міндеті балаларды қорғау болып табылады.

Оған ювеналды сот компетенциясында Қылмыстық кодекстің нақты бабында қарастырылған кәметке толмағандар құқығын бұзуға қатысты қылмыстар, кәметке толмаған адамның қылмысқа қатысып қылмыс жасаған тұлғалар қатынасындағы қылмыстық істері қарастырылады.

Астана қаласындағы 2008-2011 жылдардағы статистикасында кәметке толмағандар істері бойынша мамандандырылған сот орындарында қылмыстық жауапкершілікке кәметке 338 толмаған жас бала тартылған, оның 35-і ғана бостандығынан айырылған. Шартты жазаға 207 кәметке толмаған жас тартылды (59% сотталғандар саны), 86 адамға қатысты бітімгершілікке байланысты жазадан босатылған (28%). Демек, бас бостандықтан айырылу секілді жазаның түрі сотталғандардың 10% пайызын ғана, республика бойынша орта көрсеткішпен 20% құрайды.

Қылмыстық заңнаманы гуманизациялау бойынша қабылданған шаралар жазаларды тағайындау тәжірибесіне әсер етті. Ағымдағы жылы бас бостандықтан айыруға байланысы жоқ жаза түрлеріне қолдану 43,7%-ға дейін өскен болатын. Республика бойынша ерекшелік 26,2%-ды құрайды. Тәрбиелеу сипатындағы шаралар – 22,5%-ға кеңінен қолданыла бастады.

2012 жылдың 4 ақпанында Қазақстан Республикасы Президентінің бұйрығымен кәметке толмағандар істері бойынша мамандандырылған аймақаралық сот білімін ашу мен Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір бұйрықтарына өзгерістер енгізілген. Қазақстан Республикасы Президентінің осы бұйрығына сәйкес 2012 жылдан бастап Республикада, нақты айтқанда, Алматы облысында №1 және №2, Шығыс Қазақстан облысында №1 және №2, Ақтөбе, Атырау, Жамбыл, Батыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай, Маңғыстау, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Оңтүстік Қазақстан облыстарында кәметке толмағандар істері бойынша мамандандырылған аймақаралық сот орындары ашылды.

Осыған байланысты Еуропа Одағының «Қазақстан Республикасындағы сот және құқықтық реформаны қолдау» жобасымен бірге Соттар Одағы басқосуында семинар сабақтар өткізілді, оған Жоғарғы Соттың өкілдері, прокуратура мен адвокатура өкілдері, Әділет Министрлігі, Білім және ғылым министрлігі, Астана қаласының ювеналды полиция өкілдері, Балалар одақ қоғам ұйымдары және де халықаралық ұйымдардың өкілдері қатысқан. Бұл жұмыс жалғасын табады.

2012 жылдың 13 ақпанында Еуропалық одақ жобасы өкілдерімен кездесуде «Қазақстан Республикасындағы сот және құқықтық реформаларды қолдау» нәтижесінде кәметке толмағандар істері бойынша сотқа сот төрешілерін дайындау үшін ювеналды юстиция сұрақтары бойынша семинарды өткізу жайлы келісімшартқа қол қойылды.

Семинар 2012 жылдың 28 ақпан мен 2 наурыз аралығында өтті, оған Еуропа Одақ Жобасының халықаралық expertі Элизабет Катта ханым қатысқан, ол ювеналды юстиция сұрақтары бойынша Париж қаласының Апелляциялық Соттың Генерал покурорының бірінші орынбасары болып табылады, оның жұмыс тәжірибесі ювеналды судья болып 10 жылды құрайды. Семинарға тағы да ювеналды юстицияға біріктірілген әлеуметтік жұмысшылар, психологтар мен адвокаттар шақырылды. Семинарда Республиканың барлық территориясында кәметке толмағандар істері бойынша мамандандырылған сот орындарын құру бойынша мемлекеттік саясатты әрі қарай жүзеге асыру талқыланды, ол кәметке толмағандарды

құқықтық қорғаудың жаңа деңгейінің сапасын қамтамасыз етеді [3].

Қорыта келе, кәметке толмағандарға қатысты сот төрелігін жіберу саясаты мен тәжірибесінің нәтижелілігі сот жүйесі және сәйкес мемлекеттік, мемлекеттік емес органдардың, мекемелер, қоғамдық бірлестіктердің жөнге қойылған жұмысын талап етеді. Кәметке толмағандар ісі жөніндегі мамандандырылған соттың айналасына құқық қорғау органдарындағы түрлі мамандандырылған құрылымдарды біріктіру, кәметке толмағандардың қараусыз қалуы мен құқықбұзушылықтарының алдын алу жүйесін құру қажет, адвокатура және құқық қорғау органдары отбасын, мектепті қоса алғанда барлық ресурстарын жұмылдыру керек.

Әдебиеттер

1 Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, Указ Президента Республики Казахстан от 24 августа 2009 года // Казахстанская правда, 27 август 2009.

2 Konsepsie pravovoi politiki Respubliki Kazaxstan na periyd s 2010 do 2020 goda, Ykaz Prizidenta RK ot 24 avgyst 2009 goda // Kazaxstanskai Pravda, 27 avgyst. – 2009.

3 Сулейменова Г.Ж. Перспективы развития судебной-правовой реформы в Республике Казах-

стане // Вест. КазГЮУ. – Астана, 2009. – С. 64-69

4 Syleimenova G.J. Perspektivi razvitia sydebno-pravovoy revormi v RK // Vest. KazGUY. – Astana, 2009. – С. 64-69.

5 Борисова В. Развитие ювенальных судов в Казахстане // Казахстанская правда. – 3 марта 2012.

6 Borisava. Razvitie uvenalnix sudov v Kazaxstane // Kazaxstania pravda. – 3 marta 2012.

References

1 Conceptus Legal Policy de Republica, de Kazakhstan pro periodum a 2010 ad 2020, Praeses Republica, de Kazakhstan ut de August 24, 2009 // Kazakhstan Hodie, August 27, 2009.

2 Konsepsie pravovoi politiki Respubliki Kazaxstan na periyd s 2010 facere 2020 Goda Ykaz Prizidenta RK deterriti 24 avgyst 2009 Goda // Kazaxstanskai Pravda, 27 avgyst 2009.

3 Suleimenov G.J. Expectationes of development iudicialium, et legalis reformationem, Reipublicae Kazakhstan // Occidente. Kazakh rei publicae legis University. – Astana, 2009. С. 64-69.

4 Syleimenova G.J. Perspektivi razvitia sydebno-pravovoy revormi v RK // sinu. KazGUY. – Astana, 2009. С. 64-69.

5 Borisov. Progressionem Iuvenalibus fora Kazakhstan // Kazakhstan Pravda, March 3, 2012.

6 Borisava. Razvitie uvenalnix sudov v Kazaxstane // Kazaxstania pravda, 3 marta 2012.

Ж.С. Шукенова

Ювенальная юстиция в Республике Казахстан – перспективы развития

В статье рассматриваются вопросы относительно развития судебной практики по эффективности политики и практики отправления правосудия в отношении несовершеннолетних, требующей слаженной работы судебной системы и соответствующих государственных и негосударственных органов, общественных организации.

Ключевые слова: ювенальная юстиция, суд, межведомственный суд, арбитраж, ведение гражданского дела.

J.S. Shukenov

Juvenile Justice in the Republic of Kazakhstan – prospects

The article discusses issues concerning development of court practice on the effectiveness of policies and practices of administration of juvenile justice requires coordinated work of the judiciary and relevant government and non-government bodies and public organizations.

Keywords: juvenile justice, court, intermediate court, arbitration, civil litigation.